

Предраг Мутавцић
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Библиотека активност монаха Јоасафа на Светој Гори и на Метеорима

Abstract. У овом раду аутор указује на значај делатности монаха Јоасафа као једног од првих познатих библиотекара на Метеорима, са једне стране, и као једног од кључних организатора библиотека и библиотечке делатности на Светој Гори, са друге.

Кључне речи: монах Јоасаф, Метеори, Света Гора, каталогизација.

Како нам недвосмислено показује историја књиге (Горбачевский, 1975:276–326), током целокупног византијског периода постојало је неколико значајних библиотека чији је књижни фонд био не тако мали (Thun, 1985:12). Велика Царска библиотека (Μεγάλη Βασιλική Βιβλιοθήκη) као и библиотека манастира Студита (Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Στουδίου) из Константинопоља представљале су две најразвијеније јавне библиотеке Византије¹ које су, са променљивом срећом, преживљавајући низове пожара, харања, земљотреса и небрига, чувале велико књижно благо. Међутим, крајем XIV и почетком XV столећа, када су свеукупне друштвене, историјске и политичке прилике у Византијском царству достигле критичну тачку, велики број византијских хуманиста и њихових породица био је принуђен да потражи сигурност и уточиште у Италији. Но, њихов одлазак у Италију није био насумичан и сасвим неорганизован: другим речима, од пресудног су значаја били њихови ранији контакти с ученим људима и хуманистима. Тако из сачуване преписке између секретара Царске благајне Николаоса Даскаласа

¹ Почетком VII века патријарх Сергије (Σέργιος) основао је јавну библиотеку, која је изгорела у пожару средином X века (Στάκος, 1992:54). У Константинопољу је и патријарх Фотије (Φώτιος Α΄ ὁ Μέγας, око 820–893) покренуо јавну библиотеку, а његов су пример потом следили и поједини учени и угледни Грци из Солуна (Παλαδόπουλος, 1973:43–44). Патријарх Фотије је завештао својим тестаментом да се, по његовој смрти, имају пренети све књиге из његове приватне библиотеке у покренуто јавну. Међутим, ни ова библиотека није опстала у тешким и турбулентним византијским временима: на основу једног сачуваног податка из 1001. године види се да су становници Константинопоља, због веома хладне зиме, похарали библиотеку те да су њен целокупан библиотечки фонд искористили за огрев (Καλοδίκη, 1979:213–214).

(Νικόλαος Δάσκαλος, †1467) те италијанског хуманисте и потоњег канцелара Фиренце Карла Марсупина (Carlo Marsuppini, 1399–1453) дознајемо о свим неопходним припремама како би се Даскалос са породицом пребацио у Фиренцу (Mognini, 1999:121–129).

Међутим, новопридошлицама из Византије није све ишло од руке. Осечени од изворног православног окружења, у сасвим новој и непознатој средини наишли су на приличан отпор према њиховом (тј. византијском) погледу на свет. Оставивши по страни своје личне амбиције и жеље, одричући се чак и властитих веровања, али не и религије, сву своју креативну снагу усмерили су ка утемељењу италијанског хуманизма, потпуно свесни да им је била понуђена историјска, водећа улога. Данас се сматра у научним круговима да је неопходно ревидирати став о томе да су учени Византинци, склањајући се у Италију, носили са собом и све своје рукописе и књиге (Foschi, 1987:13–14). Само између 1400. и 1453. године према доступним подацима преко хиљаду грчких рукописа је легално напустило Цариград (Rossi, 1984:114). Нису то биле пуке копије рукописа, него рукописи (оригинали) од непроцењивог значаја, махом на пергаменту, с обзиром да су многи од њих садржавали преводе или преписе античких докумената који су на Западу били само индиректно познати, углавном на основу ранијих превода без увида у оригинал. Али, опет, чињеница је и да су поједине имућне породице, селећи се у туђину, заиста са собом носиле приватну библиотеку – тако је, на пример, властелинска породица Ралис (Ράλλης) ангажовала само за транспорт властите библиотеке из Цариграда једну мању корвету и посаду од равно тридесет чланова (D'Angelo, 1991:67).

Са друге стране, безмало сви представници византијског хуманизма у Италији су поседовали своје мале библиотеке. Оне су свакако подстицајно деловале на Италијане у смислу да су и они почели с истраживањима васколиког хеленског и византијског наслеђа, са једне стране, односно да су наручивали преписе и, чак, куповали грчке рукописе. На пример, из једног писма угледног трговца из Сијене, Манфреда де Долча (Manfredo de Dolce) датираног 17. априла 1459. сазнајемо да је за један примерак богато украшеног византијског псалтира на пергаменту платио 60 златника, што би било еквивалентно данашњој вредности од приближно 12.000 евра (Pagliavini, 2004:111). Неретко су византијски тутори и ерудите, попут Мануела Хрисолараса (Μανουήλ Χρυσολαράς, ит. Emanuele Chrisolara, 1350–1415)², Георгиоса Трапезунта (Γεώργιος Τραπεζούντιος, 1395–1472), Димитриоса Халкокондила (Δημήτριος Χαλκοκονδύλης) и Јоаниса Ласкариса (Γιάννης Λάσκαρης), саветовали своје италијанске полазнике и мецене шта би ваљало да прочитају и да обавезно поседују у својим библиотекама. Нажалост,

² Мануел Хрисоларас био је први хуманиста који је покренуо систематско проучавање грчког језика (тачније речено, класичног) у Италији.

врло мало или скоро нимало података имамо када су у питању личне библиотеке тих ерудита, будући да су или мењале власника, или биле у различитим легатима, неретко распродаване и харане, а велики број сачуваних рукописа и књига ни данас нема неку сигнатуру или какву препознатљиву инскрипцију бившег власника.

Међутим, библиотечка активност на Светој Гори одвијала се другим путевима и безмало је стара колико и историја сваког светогорског манастира. Па ипак, мало је данас познат податак да је за коначно формирање појединих библиотека и за прво званично, готово опсежно, каталогизирање њиховог библиотечног фонда на Светој Гори заслужан један потомак Немањића – Јован Урош Палеолог, познатији као монах Јоасаф. Иако је био краљевског порекла, располажемо, нажалост, само с оскудним подацима о њему. На основу генеалогичке се поуздано зна да је био у врло блиском сродству са царем Душаном. Душанов рођени брат, Симеон, постављен за намесника Епира, оженио се Маријом Палеолог и добио два сина – Стефана, који је наследио оца на епирском трону, и Јована Уроша, који је једно време управљао Тесалијом, почевши од 1369. године када је умро Симеон³. Док се налазио на власти, Јован Урош се на свим својим указима и прогласима потписивао само као Дука Палеолог. Али, чини се да је он од малена показивао велико интересовање за духовне науке и за монашки живот (Χατζηφωσταντίδης, 1956:251). Зна се да је провео извесно време у Цариграду на школовању при Васељенској патријаршији (Τὸ Μέγα Χρονικόν, 1926:1043) и да је, након повлачења са власти, отишао на Свету Гору, где се замонашио у манастиру Ватопед као Јоасаф (Ἰωασάφ)⁴.

За оно време веома образован, темељан, савесан, способан, врло брзо се истакао као одличан организатор и администратор, па је, добивши дозволу игумана манастира Јоаникија, приступио својеврсном каталожком пописивању (искључиво према грчком алфabetу) и сређивању све до тада расположиве манастирске документације и заоставштине. Манастир Ватопед је један од најстаријих на Светој Гори (званично постоји од 985. године), па је и рукописна грађа у његовом фондусу била прилично енормна у Јоасафово време. Легендарна прича, још жива међу монасима⁵, казује нам како је једном приликом монах Јоасаф добио задужење од игумана Јоаникија да под хитно пронађе у прашњавом подруму изузетно ва-

³ Симеон је Уроша прогласио за савладара још 1356. године.

⁴ Постоји и мишљење да се Јован Урош замонашио у манастиру Светог Преображења Спаситеља ког је у потпуности обновио на Метеорима 1387–1388. године (Σούλης, 1995:79). Међутим, недостаје тачан податак када се замонашио: да ли пре него што је обновио манастир или после његове обнове. По свему судећи, биће да се овај чин обавио одмах по његовом повлачењу из световног живота.

⁵ Ову причу смо чули за време нашег боравка на Светој Гори, приликом посете манастиру 1998. године, од јеромонаха Јакова који је тада обављао функцију управника библиотеке манастира Ватопеда.

жан царски документ о додели посебних метоха манастиру негде у близини Солуна. Безуспешно је трагао за њиме неколико недеља, када га је сасвим случајно пронашао испресавијеног и згужваног међу неким старим рукописним књигама. Тада му је пало на памет да је потребно средити сву ту разбацану архивску грађу. Уз двојицу помоћника, за непуне три године извршио је детаљно пописивање и каталогизирање библиотечког фонда. Ту му је, засигурно, од велике помоћи било и познавање рада библиотеке при Васељенској патријаршији. Но, како у оно време није постојао јединствени систем номенклатуре, монах Јоасаф је извршио поделу целокупне грађе на две основне целине – на грчка документа (или грчку библиотеку, Ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη) и на страна документа (односно, на страну библиотеку, Βιβλιοθήκη ἄλλοδαπῶν).

У оквиру „грчке библиотеке“ запажају се пописи многобројних царских указа, повеља, прогласа, разних захвалница и дародавница појединца манастиру, хрисовуља те писама која указују, са једне стране, на богату преписку између управе манастира и Васељенске, Антиохијске, Јерусалимске и Александријске патријаршије, а са друге на преписку између игумана манастира те царских и других великодостојника. Посебан део у оквиру ове библиотеке представља и детаљан попис од 340 изузетно вредних рукописних и богато украшених књига које су класификоване на основу свога садржаја (литургијске књиге, псалтири, катехизиси, чаславци, октоиси мали, октоиси велики, октоиси мешовити, преводи Библије са латинског, са хебрејског, преписи Јованове Апокалипсе, Посланица апостола Павла, преписи Дела апостолских...). Највреднија књига међу њима представља, свакако, рукописни препис Библије фолио формата на пергаменту из 986. године (или коју годину доцније). Препис је урађен на основу наређења цара Василија II Бугароубице, а поклоњен је манастиру приликом његове званичне посете Светој Гори. Текст, подељен у два правилно одређена ступца, је новозаветна којна и обилује многобројним китњастим украсима, вињетама, заставицама, минијатурама у црној, плавој, пурпурној, златној, зеленој и црвеној боји, што је за оно време било прилично неуобичајено.

Када је реч о „страној библиотеци“, у њој су побројани сви документи које су негрчки владари и великаши упућивали манастиру и његовом братству баш као и разни документи писани на латинском, јерменском, црквенословенском, староруском те грчком језику. Посебну целину (од неких четрдесет седам књига) представљају преписи или изводи из Библије на неком страном језику које су монаси добили као пригодан поклон.

Све у свему, монах Јоасаф је пописао и каталогизирао тачно 1173 грчких и 439 страних докумената (Γωρδανίδης, 1988:98), учинивши их тиме доступним у оквиру новоформиране библиотеке при манастиру. Оне на-

јвредније и најређе књиге као и сва значајна документа је склонио на сигурно, у један суви, изоловани подземни пролаз који је некада био коришћен као склониште за монахе услед опасности. Као општи критеријум за ређање књига и докумената по полицама послужила му је њихова величина, потом употребна вредност и значај. На највишим полицама су се налазиле најобимније и највеће књиге и документа, а онда, идући наниже, редови су били попуњавани осталим књигама у складу с одабраним критеријумима. Све књиге и документа које је монах Јоасаф прегледао, пописао и класификовао били су обележени његовим специфичним парафом, ЫФ, црним мастилом у горњем десном или левом углу.

Није прошло много времена, а за његов рад се врло брзо прочуло по целој Светој Гори, тако да је он, на молбу игуманâ манастирâ Велике царске лавре, Есфигмену, Зографа, Ивирона и Хиландара, боравио у тим манастирима и организовао или усавршио вођење архивске и рукописне грађе. На тим пословима је провео скоро читаву деценију, чиме је задобио бесмртну славу и поштовање. Почетком XV столећа, у тренутку када су се почели масовније дограђивати и преуређивати манастири на Метеорима, братство манастира Светог Преображења посебним писмом (Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, 1984a:389) обратило се братству манастира Ватопед и Синоду Свете Горе у Кареји, молећи их да допусте монаху Јоасафу, а оснивачу њиховог манастира, да им притекне у помоћ како би се изборили са свим старим и новоприкупљеним списима. Од значаја је споменути да је већ унапред била уређена једна одаја манастира у библиотеку, а о чему су и братство Ватопеда и Свети Синод упознати посебним писмом (Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, 1977:1191). Добивши све потребне сагласности, монах Јоасаф се упутио ка Метеорима 1421. године и, у међувремену, организовао библиотеке у још два суседна манастира.

Тачан број пописаних и каталогизираних књига на Метеорима данас нам није познат, будући да су неке књиге већ биле уврштене у инвентар и у целокупан библиотечки фонд. Са друге стране, велики земљотрес који је погодио северни део Грчке 1538. године (и потом још неколико разорних из других периода) нанео је огромне штете како манастирима тако и њиховом благу, па се данас верује да је том приликом много тога изгубљено, укључујући ту засигурно и каталожке пописе које је начинио монах Јоасаф. Отуда су подаци о целокупним библиотечким инвентарима као и о особама које су их вршиле далеко прецизнији од друге половине XVI века. Иначе, на Метеорима се монах Јоасаф изненада упокојио 1423. године и са његовом смрћу заувек је нестала грчка лоза Немањића.

Занимљив је свакако и податак о томе како је монах Јоасаф вршио приближну процену настанка рукописних докумената. У манастиру Ивирон чува се једна повеља под редним броје 4879 (Τὰ Χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου

ῥορους, 1974:652), на чијој десној маргини у горњем углу ситно исписана курзивом стоји следећа напомена:

Ја, монах понизни и слуга Божји, Матеј, одредих древност рукописа овога као што ме мој учитељ, благоупокојени монах Јоасаф, научио.

На једном другом документу (реч је о хрисовуљи, редни број 980; Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, 1984b:215) из манастира Варлаам (на Метеорима) на полеђини исписана је следећа реченица: „Одређивање древности према процени хартије и/или пергаментa. ἸΦ“. По свему судећи, до данас би остала велика непознаница на који је начин монах Јоасаф одређивао старост рукописа да сасвим случајно није откривен један податак његовог наследника у манастиру Ватопед забележен у дну странице једне омање литургијске рукописне књиге (редни број 1238; Τὰ Χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου ῥορους, 1980b:549):

Опипавајући с обеју страна, прсте лагано трљајући између хартије и/или пергаментa, пажљиво ослушкујући његов допирући звук...

А по једном другом забележеном податку из манастира Зограф (реч је о малом рукописном псалтиру под редним бројем 860; Τὰ Χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου ῥορους, 1980a:228) стоји како је монах Јоасаф „пажљиво посматрао / тј. загледао/ слова којим су документи били исписивани ... те тако одређивао старост...“

Начелно узевши, делатност монаха Јоасафа као првог (или као једног од првих) библиотекара на Метеорима, али и као организатора библиотека и библиотечке активност на Светој Гори, од непроцењивог је значаја. Слободно се може рећи, и то без икаквог претеривања и преувеличавања, да су тако отргнуте од заборава и неумитне пропасти велика библиотечка, културна, национална и историјска добра. Исто тако, ништа мањи значај нема ни његово завештање својим наследницима из различитих манастира којима је пренео део знања и које је упутио у оно што се данас назива библиотекарство. Не смемо сметнути с ума важну чињеницу да су у исто то време у Европи већ постојале библиотеке које су поседовале углавном сређене фондове и похрањену архивску грађу. Нарочито у време хуманизма, а потом и ренесансе, када су библиотеке, као храмови људског знања у виду углавном приватних, али и јавних, установа, стидљиво отварале своја врата публици, каталогизовање и архивисање сакупљене грађе било је од пресудног значаја. Гутенбергов проналазак штампе и масовнија појава књига још више су убрзали овај поступак. Посматрајући из тог и таквог угла целокупну делатност монаха Јоасафа, могли бисмо рећи да се чини као да је пратио и следио дешавања у Европи на пољу каталогизације и пописивања рукописне грађе у још непоробљеном Византијском царству.

Rassunto. Una delle figure speciali nella prima parte del 14esimo secolo fu, senza dubbio, il monaco Ioasaph, il primo bibliotecario (oppure fra i primi dei bibliotecari ricordati e conosciuti) sulle Meteora. Il membro della famiglia reale serba Nemanjić, dopo essere diventato monaco, per la sua grande erudizione e capacità fu posto a capo della biblioteca nel Monastero di Vatoped. Era considerato tra gli uomini più eruditi del suo tempo. La sua attività, lunga più di un decennio, era complessa ed anche ben notata: fra un poco di tempo raccolse soltanto nel Monastero di Vatoped più di 1500 volumi importanti, raggruppati in due grandi unità - nella Biblioteca greca e nella Biblioteca straniera, tra i quali molti manoscritti, incunaboli, lettere, libri ecclesiastici rari, aghiografie in molte lingue.

Durante la sua attività fruttosa, il monaco Ioasaph anche riuscì a ricostruire alcune biblioteche monastiche sul Monte Athos, fra le quali la biblioteca del Monastero di Hilandar ed anche a trovare un suo proprio modello di catalogare dei fondi delle biblioteche monastici. Dopo un lungo periodo nel corso del quale le fonti nulla ci riferiscono su di lui, il suo nome appare per l'ultima volta nell'atto della sua morte del 1423 nel Monastero della Trasfigurazione del Salvatore il quale fu rinnovato e completato nel 1387-1388 dal stesso monaco Ioasaph. Avendo in vista tutta la sua sfera di attività, non possiamo soltanto rendere merito a lui, ma anche sottolineare ad un tempo una cosa molto importante: che questo monaco, il quale possedeva una grande energia e capacità di agire e di organizzare, svolse un ruolo primario e produttivo, recandosi in qualità di bibliotecario dei monasteri dell'Athos e delle Meteora.

Библиографија

- Горбачевский, Б. С. (1975). Главная библиотека страны, Москва: Российская государственная библиотека, Научно-исследовательский центр консервации документов.
- D'Angelo, Dario. (1991). La breve storia della famiglia bizantina Ralli. Ricerche storiche bizantino-italiane, Napoli/Milano: Istituto Storico Italiano - De'Agostini, 60-73.
- Ίωρδανίδη, Σπ. (1988). Η δραστηριότητα του μοναχού Ιωασάφ στη Μονή Βατοπεδίου. Πρακτικά 8^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη: Μακεδονικό Πανεπιστήμιο, στρ. 90-101.
- Καλοδίκη, Περίκλη. (1979). Μερικές παρατηρήσεις περὶ βιβλιοθήκης τοῦ πατριάρχου Φωτίου τοῦ Α΄. Πρακτικά 5^{ου} Συνεδρίου Ἑλληνικῶν καὶ Βυζαντινῶν Μελετῶν, τ. Α΄. Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 210-228.
- Mognini, Alberto. (1999). Lettere di Carlo Marsuppini, Firenze: Archivio storico di Firenze.
- Παπαδόπουλος, Ἀνδρέας. (1973). Ἡ ἐποχὴ τοῦ πατριάρχου Φωτίου τοῦ Α΄. Ἱστορικὰ Σύμμεικτα, τ. Ζ΄, Ἀθήνα: Ἱστορικὸ Ἰνστιτούτο Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 42-51.
- Rossi, Angelo. (1987). Index Librorum Byzantinorum in Italiae. Milano: Edizioni Mondadori.
- Pagliavini, Tomaseo. (2004). Il valore di libri bizantini nel periodo XV-XVI secolo. Atti storici e politici, Roma: Istituto dell'istoriografia medievale, 97-119.
- Στάικος, Κ (1992). Πρώτες βιβλιοθήκες στὴν Κωνσταντινούπολη. Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. Β΄, Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 49-68.
- Soulis, George Christos. (1984). The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dusan (1331-1355) and his successors. Dumbarton Oaks Library and Collection.
- Τὰ Χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Τόμος Γ'-Δ': Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἰβηρῶν, εκδ. Νίκου Α. Βεΐ - Ε. Λομπιάδη, Ἀθήνα, 1974.

- Τὰ Χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Τόμος Ε΄: Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, εκδ. Νίκου Α. Βεή - Ε. Λομπαΐδη, Ἀθήνα, 1977.
- Τὰ Χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Τόμος Ι΄: Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ζωγράφου, εκδ. Νίκου Α. Βεή - Ε. Λομπαΐδη, Ἀθήνα, 1980α.
- Τὰ Χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Τόμος ΣΤ΄: Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, εκδ. Νίκου Α. Βεή - Ε. Λομπαΐδη, Ἀθήνα, 1980β.
- Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Τόμος Γ΄: Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίας Μεταμορφώσεως, εκδ. Νίκου Α. Βεή, Ἀθήνα, 1984α.
- Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Τόμος Γ΄: Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμι, εκδ. Νίκου Α. Βεή, Ἀθήνα, 1984β.
- Τὸ Μέγα Χρονικὸν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχίου Κωνσταντινουπόλεως, Ἔκδοσις τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις, 1926.
- Thun, Hans-Peter. (1985). *Bibliotheken in Byzantium*, Berlin: Deutsches Bibliotheksinstitut.
- Foschi, Donatella. (1987). *I scholar bizantini nell'Italia e la loro attività*. Atti del 4esimo Simposio dedicato agli Studi Medievali, t. 2, Napoli: Istituto Storico Italiano, 4-29.
- Χατζηκωνσταντίδης, Γ. (1956). *Τὸ Μέγα Χρονικὸν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα: εκδ. Παπαδήμα.